

Den evangeliske kirke og statsmagten i DDR

– et spændingsfelt mellem konflikt og samarbejde –

Per Høberg
Christian Ydesen
14/12 2006
Speciale
Historiestudiet
Aalborg Universitet
Vejleder: Marianne Rostgaard

FORORD

Det forhåndenværende speciale er udarbejdet ved Institut for historie, internationale studier og samfundsforhold på Aalborg Universitet i perioden fra februar til december 2006. Specialet behandler teoretiske såvel som praktiske problemstillinger i forholdet mellem stat og kirke i det tidligere DDR; et problemfelt, som har implikationer langt ud over snævre tysklandshistoriske grænser.

"Den evangeliske kirke og statsmagten i DDR – et spændingsfelt mellem konflikt og samarbejde" er et speciale, som søger at afdække væsentlige aspekter af en almen forståelsesramme for det møde mellem statslige og kirkelige repræsentanter, som fandt sted d. 6. marts 1978. Forud for dette møde gik adskillige konfrontationer på en række områder, som dog efterhånden trådte i baggrunden, bl.a. i kraft af begge parter gensidige ønske om fredelig sameksistens. Således er dette speciale et studium i, hvorledes teologi og ideologi spiller sammen med bl.a. politiske forhold i de grænsefelter, hvor religiøse strømninger stødte sammen med den socialistiske ideologibygning.

Vi ønsker at rette en meget stor tak til nogle personer, hvis velvillige imødekommenhed og assistance, har været til uvurderlig hjælp for os under udarbejdelsen af dette speciale. Vi skylder en stor tak til vores vejleder, Marianne Rostgaard, for inspirerende diskussioner og konstruktiv vejledning. Endvidere er vi en stor tak skyldig til tidl. biskop Christoph Demke, samt Dr. Horst Dohle, som velvilligt og imødekomende har delt deres erindringer med os og deltaget i spændende og perspektivskabende diskussioner. I samme forbindelse skal en stor tak ligeledes lyde til Dr. Joachim Heise ved Institut für vergleichende Staat-Kirche Forschung i Berlin, samt Dr. Clemens Vollnhals fra Technische Universität Dresden, som har stillet deres tid til rådighed for at diskutere med os og i øvrigt assistere med løsningen af konkrete problemstillinger. I forbindelse med vores arkivbesøg har vi fået venlig hjælp og kyndig vejledning af Dr. Peter Beier ved Evangelisches Zentral Archiv i Berlin og Frau Kaiser ved Bundesarchiv, Abteilung DDR, i Berlin Lichtenfelde. Denne hjælp er vi meget taknemmelige for. Også tidl. sekretær i BEK og nuværende ministerpræsident i Berlin-Brandenburg, Hr. Manfred Stolpe, har været os behjælpelig med kontaktformidlinger. Slutteligt er vi en stor tak skyldig til vores medstuderende; Tea Dahl Christensen og Ivan Lind Christensen, samt cand.merc. Dennis Lillelund, hvis kritiske feedback og konstruktive kommentarer og ideer har været til stor glæde for os.

Aalborg Universitet d. 14. december 2006

Per Høberg
250981

Christian Ydesen
040874

Titelblad

Dansk titel

Den evangeliske kirke og statsmagten i DDR - et spændingsfelt mellem konflikt og samarbejde

English Title

The evangelical Church and the State in the German Democratic Republic - a Tension Field between Conflict and Cooperation

Deutsche Titel

Die evangelische Kirche und der Staat in der DDR - Ein Spannungsfeld zwischen Konflikt und Kooperation

Vejleders navn

Marianne Rostgaard

Dette speciale er udarbejdet i samarbejde mellem Per Høberg og Christian Ydesen. I henhold til gældende studieordning skal det fremgå, hvem der er ansvarlig for de enkelte afsnit. Her følger en oversigt (ansvarlighed for hele afsnit er angivet ud fra disses nummerering).

Fælles ansvar:

<i>Afsnittets nummer</i>	<i>Antal sider</i>	<i>Total (sammt %-andel)</i>
1 (herunder 1.1. og 1.2.)	09	
2 (herunder 2.1. og 2.2.)	08	
3.6.	03	
8 (herunder 8.1. og 8.2.)	10	30 sider (20%)

Per Høberg

<i>Afsnittets nummer</i>	<i>Antal sider (ca.)</i>	<i>Total (sammt %-andel)</i>
3 (herunder 3.1. og 3.2.1.)	04	
4 (herunder 4.1. og samtlige dertilhørende underafsnit)	21	
4.2.3.	03	
4.3.	02	
6 (herunder samtlige underafsnit)	11	
7.2. (herunder 7.2.1.)	08	
7.3.	06	
7.4. (herunder 7.4.1.)	05	60 sider (40%)

Christian Ydesen

<i>Afsnittets nummer</i>	<i>Antal sider (ca.)</i>	<i>Total (sammt %-andel)</i>
3.2., 3.3., 3.4., 3.5.(inklusive samtlige underafsnit med undtagelse af 3.2.1.	35	
4.2. (inklusive 4.2.1. og 4.2.2.)	04	
5 (herunder 5.1.)	07	
7 (herunder 7.1. med underafsnit)	08	
7.5.	03	
7.6.	02	60 sider (40%)

*Die evangelische Kirche und der Staat in der DDR -
Ein Spannungsfeld zwischen Konflikt und Kooperation*

Zusammenfassung:

Das Blickfeld dieser Diplomarbeit ist das Verhältnis zwischen Staat und Kirche in der ehemaligen DDR im Zeitraum von 1958 bis 1978. Dieses Forschungsfeld ist in der deutschen Geschichtsschreibung eingehend behandelt worden, aber scheint bis zu einem gewissen Grade in der Skandinavischen Literatur unterbelichtet zu sein. Ein großer Teil der Geschichtsschreibung, die in Deutschland über das Verhältnis zwischen Staat und Kirche in der DDR getrieben worden ist, trägt aber das Gepräge von einer Bewältigung oder einer Rehabilitierung der Ostdeutschen Vergangenheit. Genau das Verhältnis zur Vergangenheit ist damit eine wichtige Ursache dafür, sich mit dem Verhältnis zwischen Staat und Kirche in der DDR zu beschäftigen. Im Anschluss an diese Betrachtung ist es natürlich eine Kernfrage, welche Rolle die Kirche gegenüber dem Staat spielte, mit Hinblick darauf zu enthüllen, ob die Tätigkeit der Kirche vom Staat definiert war, oder ob die Kirche möglicherweise die Politik des Staates beeinflusste. Waren die Einwirkungen vielleicht gegenseitig und welche Bedeutung kann man ihnen in dem Fall zuschreiben? Außer dieser Bearbeitung des Verhältnisses zur Vergangenheit ist das Forschungsfeld interessant, weil es einen historischen einzigartigen Fall impliziert, wo eine sozialistische Regierung gegenüber einer Bevölkerung stand, die in überwiegendem Grad protestantisch war. Damit gibt es keine historisch-ähnlichen Fälle, mit denen verglichen kann, und es gab auch keine ähnlichen gesellschaftlichen Experimente in der Mitwelt.

Die Abgrenzung des Zeitraums in dieser Diplomarbeit geht von dem Jahre 1958 aus, wo ein wesentliches und epochenmachendes Treffen zwischen staatlichen und kirchlichen Repräsentanten stattfand. Bei dieser Gelegenheit akzelerierten die Diskussionen und das Tauziehen um die zukünftige Organisation und die Rolle der Kirchen in der ostdeutschen Gesellschaft ernstlich. Der Schlusspunkt der Analyse ist das Jahr 1978, wo die Kirche, qua der Einladung zum Gespräch bei Erich Honecker über grundsätzliche Verhältnisse in den Staat-Kirche-Beziehungen, als einzige selbständige Organisation anerkannt wurde; Eine Organisation, die in vielen Zusammenhängen eine autonome Rolle gegenüber dem SED-Staat spielen konnte.

Der Zugang dieser Diplomarbeit zum historischen Feld ist von einem dialektischen Verständnis des Zusammenwirkens zwischen verschiedenen Gesellschaftsfaktoren in der DDR charakterisiert – mit Hinblick darauf eine holistische und nuancierte Darstellung der Auswicklung in den Staat-Kirche-Beziehungen im gewählten Zeitraum herbeizuführen. Der analytische Zugang ist damit von einer Behandlung von vier selbständigen Analysefeldern gekennzeichnet – ein theologisches / ideologisches, ein wirtschaftliches, ein juridisches und ein politisches Feld. Die verschiedenen Teile der Ana-

lyse werden ultimativ von einem kritischen abwägen der Erklärungskraft der respektiven Felder zusammengebunden.

Eine wichtige Schlussfolgerung von dieser Diplomarbeit ist, dass eine gegenseitige, chronologisch differenzierte und staatlicherseits initiierte Anpassung zwischen Staat und Kirche in der DDR gab, die von einer dialektischen Bearbeitung der Wirklichkeit ausging. Mit den Wörtern *chronologisch differenziert* wird gemeint, dass der Zeitraum um 1969 als einen historischen Bruch – eine Wandelphase – anzuschauen ist, wenn man die *Anpassung / Widerstand* Diskussion als Ausgangspunkt nimmt. Wo es vor 1969 eine kirchliche Anpassung an die gewähnte grundsätzliche Änderung der Bedingungen im Gesellschaft gab, die der Staat 1968 mit der Änderung der Verfassung initiierte, kann man nach 1969 von einer staatlichen Neuorientierung und Anpassung an die Wirklichkeit reden, die vom offensiven Gegenzug der Kirche, nämlich die Formierung des BEK, geschaffen worden war. Mit anderen Wörtern wurden neue Räume für das Agieren der Parteien geschaffen, welche nur von einer dialektischen Bearbeitung der Wirklichkeit, und daraus folgende unbeabsichtigte Konsequenzen, erklärt werden kann

Als Resultat dieses Prozesses anerkannte und akzeptierte die beide Parteien allmählich ihrer jeweiligen Existenz. Es war die Kirche, die nach den 1958-Treffen diesen Prozess einleitete, durch sowohl eine theologische als auch organisatorische Neuorientierung. Der Staat machte im Zeitraum 1969-78 schlurfend wie die Kirche und wandelte seine politische Dringlichkeitsliste um. 1978 waren die zwei Parteien somit naher beieinander als niemals früher in der DDR. Unsere Meinung nach kann man, in einer übergeordneten Betrachtung, von dem Begriff „Wandel durch Annäherung“ reden. Die Diplomarbeit behandelt aber auch die problematischen Begriffe *Anpassung* und *Widerstand*, die oft als kategorische Standardbegriffe verwendet werden. Die kategorische Verwendung der Begriffe wird dekonstruiert, denn die Bedeutungen und die Implikationen der Begriffe sind auf verschiedenen analytischen Ebenen differenziert. Die Verwendungsmöglichkeiten und die Implikationen der Begriffe werden auf den vier analytischen Feldern diskutiert, und in der Synthese wird geschlossen, dass man zwischen diachronen und synchronen Perspektiven unterscheiden muss, wenn man das Verhältnis zwischen Staat und Kirche in der DDR (1958-78) in Termen wie Anpassung oder Widerstand beschreiben will. Die Begriffe lassen sich nämlich nicht trennen; in gewissen Zusammenhängen muss man von Anpassung durch Widerstand reden, z.B in Verbindung mit der Formierung des Bundes der evangelischen Kirchen in der DDR.

BILAG 1

Førte samtaler i forbindelse med udarbejdelsen af specialet ”Den evangeliske kirke og statsmagten i DDR – et spændingsfelt mellem konflikt og samarbejde”

I perioden fra d. 28. oktober til d. 3. november 2006 opholdt forfatterne af dette speciale sig i Berlin med henblik på at besøge arkiver, museer og gennemføre faglige samtaler med såvel tyske DDR-historikere, samt personer, der selv spillede en rolle for udviklingen i forholdet mellem stat og kirke. De elementære metodiske overvejelser bag samtalerne er præsenteret i afsnittet ”Videnskabsteori og metode”, og det skal understreges, at vi helt bevidst benytter betegnelsen ”samtaler” og ikke ”interviews”. Det har aldrig været meningen, at de førte samtaler som sådan skulle indgå i specialet som empiri. Dette skete ud fra en afvejning af det problematiske i at arbejde med erindringer som historisk kilde, samt overvejelser omkring den form, som vi ønskede samtalerne skulle have. Vi vurderede, at fagligt orienterede samtaler ville give et langt højere udbytte end et interview med en snurrende diktafon på bordet. Herfor er der flere begrundelser: Blandt andet er DDRs historie fortsat en del af det levede liv hos de aktører, som vi talte med, og det er fortsat såvel politiseret som forbundet med stærke følelser, når man graver ned under overfladen. Vi ville således ikke risikere at ødelægge muligheden for dybde i samtalerne, fordi de skulle optages på bånd.

Rejsen til Tyskland blev bevidst placeret i slutningen af arbejdsforløbet, således at vi forud herfor havde lejlighed til at udarbejde en selvstændig analyse. Vi benyttede således de forskellige samtaler til at stille interessebaserede spørgsmål, som bøgerne og kilderne ikke kunne tilbyde svar på, samt til at diskutere vores teser, udlægninger og konklusioner fagligt og personligt. På den følgende side vil vi kort præsentere de samtalepartnere, som var så venlige at afsætte tid til en diskussion med os.

Joachim Heise. Tysk historiker og stedfortrædende institutleder ved det uafhængige *Institut für Vergleichende Staat-Kirche Forschung* i Berlin.

Joachim Heise har studeret historie og tysk ved den pædagogiske højskole i Potsdam og arbejdede i en 10-årig periode i 1970’erne og 80’erne som lærer i Brandenburg/ Havel i DDR. I 1983 fik han en Ph.d. ved *Akademie für Gesellschaftswissenschaften* i Berlin efter at have skrevet afhandling om historikken i SEDs kirkepolitik. I dag arbejder han nært sammen med professor Horst Dähn på ovennævnte institut og har udgivet en række debathæfter, dokumentsamlinger og historiske fremstillinger.

Vores samtaler med Joachim Heise fandt sted d. 30. og 31. oktober 2006 i Berlin.

Clemens Vollnhals. Tysk historiker, som indtil 1995 boede i Vesttyskland. Herefter flyttede han, sammen med sin familie til området ved Pankow i det østlige Berlin.

Clemens Vollnhals er stedfortrædende direktør på Hannah-Arendt Institutet for Totalitarismeforskning på det tekniske universitet i Dresden. Han har dog også beskæftiget sig indgående med statkirke forholdet i DDR og i særdeleshed den rolle, som i denne forbindelse kan tilskrives *Ministerium für Staatsicherheit*. Han har blandt andet redigeret værket „Die Kirchenpolitik von SED und Staatssicherheit – Eine Zwischenbilanz“ og var i øvrigt gæstetaler ved udredningen i den af Forbundsagen nedsatte Enquetekommission i 1995. Vores samtale med Clemens Vollnhals fandt sted d. 31. oktober 2006 i Berlin/Panketal.

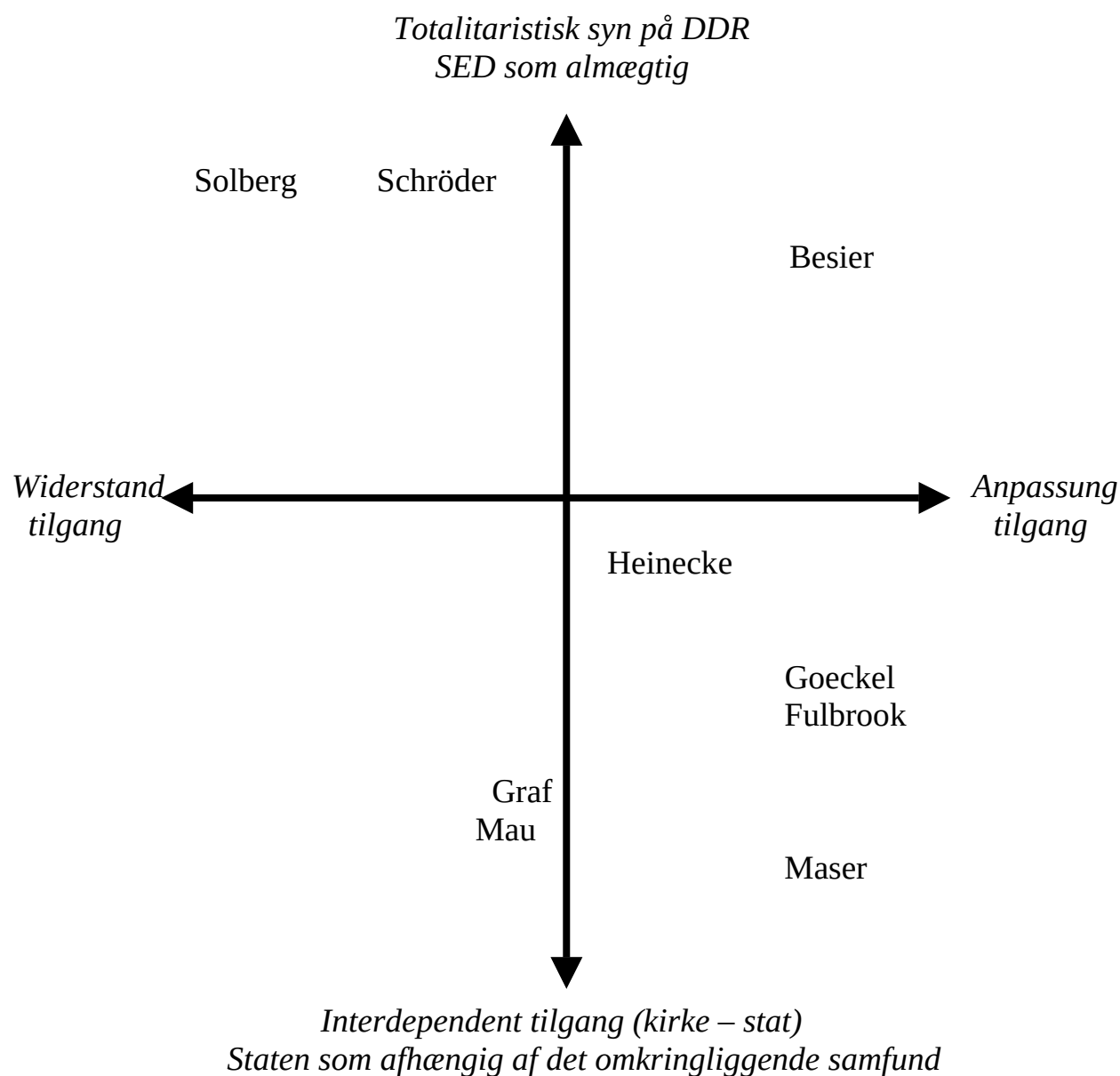
Christoph Demke. Tysk Biskop (Født 1935 i Schlesien). Demke studerede teologi ved Humboldt Universitetet i Berlin fra 1953 til 1958. Efter at have arbejdet som præst fungerede han i perioden 1975-77 som sekretær ved BEKs teologiske kommission og fra 1981 afløste han Manfred Stolpe som førstesekretær i BEKs sekretariat, indtil han i 1983 blev udnævnt som biskop i Sachsen-Magdeburg, hvor han afløste Werner Krusche. Han fungerede som biskop frem til 1997, og i 1990-91 var han endvidere Formand for KKL.

Vores samtale med Christoph Demke fandt sted d. 1. november 2006 i hans private hjem i Berlin/Niederschönhausen.

Horst Dohle. Tysk historiker og politiker (født 1935). Dohle var medlem af SED og har en doktorgrad i historie fra Humboldt Universitetet. Allerede fra 1963 var han medarbejder i *Sektor Kirchenfragen des Rates des Bezirkes Dresden*, hvilket han blev leder af i 1969. Fra 1975 til 1989 var han personlig referent for statssekretæren for kirkespørgsmål og fra 1979 i øvrigt også kontorchef i *Staatssekretariat für Kirchenfragen*. Fra 1988 var han endvidere videnskabelig medarbejder i statssekretariatet. Efter murens fald har Dohle, sammen med Joachin Heise, bl.a. udgivet den kommenterede kildesamling ”SED und Kirche” og han har i øvrigt medvirket i en række historiske udredningsgrupper, bl.a. den af *Bundestag* nedsatte Enquete-kommission og diverse paneldebatter på Institut für vergleichende Staat-Kirche Forschung i Berlin.

BILAG 2

Nedenstående model illustrer vores inddeling af den behandlede historiske faglitteratur om forholdet mellem stat og kirke i perioden 1958-78 i DDR. Modellen skal forstås som en skalamodel, hvor Y-aksen repræsenterer historikerens syn på samfundet i DDR, mens x-aksen repræsenterer opfattelsen af kirkens rolle i forhold til staten på en skala mellem termene Widerstand og Anpassung.

NB! Tidspunktet for fremstillingernes udgivelse, hvilket med fordel kunne have udgjort en tredje dimension i modellen, er ikke medtaget. Det er evident, at man med en sådan dimension ville kunne observere en, om end ikke entydig, bevægelse nedad i modellen.